

д-р Володимир Сергійчук

**КІЛЬКІСТЬ ЖЕРТВ
ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ
1932-1933 років:
архівні документи й політичні версії**

**Торонто
12 жовтня 2018 р.**

Загальновідомо, що шкільні класи вже з осені 1932 року почали рідіти, особливо ж це проявилось в перші місяці 1933. Зі спогадів Миколи Романчука, скажімо, довідуємося: «На моїх очах прямо за партою поснули від голоду чотири моїх однокласники».

А ось яка картина вимальовується з довідки класного керівника 4-б класу Хацьківської семирічної школи нинішньої Черкаської області про відвідування учнями занять з вересня 1932 року:

Вересень - 41

Жовтень – 40

Листопад – 40

Грудень – 40

Січень – 38

Лютий – 35

Березень – 29

Квітень – 17

Травень – 12

Червень - 8

А це список дітей тільки одного кутка цього ж села - Джулаївки, народжених 1926 року, які мали прийти до першого класу 1 вересня 1933 року:

- 1. Кулик Михайло Андрійович 15 / У 26 р. умер 29 року
- 2. Шпак Грицько Кононович 5 / ІІ 26 р. -
- 3. Сунович Василь Хтодосійович 12 / ІІ 26 р. є живий
- 4. Шпак Настя Федотовна 12 / ІІ 26 р. умер (ла). 33 р.
- 5. – « - Олена Яковна 30 / У 26 р. є жива
- 6. Трубенко Наталка Пилиповна 24 / УІІІ 26 р. умер. 33 р.
- 7. Саржан Оришка Йосиповна 29 / ІХ 26 р.- « -- « -
- 8. - « - Андрій Іванович 26 / Х 26 р. - « - - « -
- 9. Джулай Яків Артемович 4 / ХІ 26 р.- « - - « -
- 10. - « - Михайло - « - 4 / ХІ 26 р.- « - - « -
- 11. Шпак Петро Климович 29 / УІ 26 р. - « - - « -

- 12. Миколенко Ганна Федоровна 31 / У 26 р. є жива
- 13. Пшенишна Ганна Марковна - « -
- 14. Булавенко Михайло Арсенович 16 / Х 26 р. умер 33 р.
- 15. Кравченко Михайло Тимофійович 15 / 26 р. - « - - « -
- 16. Шпак Петро Климович 29 / УІ 26 р. -
- 17. Ярошенко Катерина Михайловна 28 / ХІ -

Така доля дітей тільки двох вікових груп і тільки одного українського села. Але вона має трагічну схожість з дітьми всієї України.

Уважне вивчення руху учнів початкової школи дає можливість зробити розрахунки щодо втрат дітей до 17-річного віку. Зокрема, звертає особливу увагу така обставина: якщо в 1930 - 1931 навчальному році до першого класу прийшло 1.102.843 учнів, то ця ж кількість за невеликим зменшенням (до 2 %) мала навчатися в 1931- 1932 навчальному році в 2-му класі, в 1932 - 1933 – в 3-му, а в 1933-1934 – в 4-му.

Однак, як засвідчує довідник «Освіта на Україні», вчилася тоді в 4-му класі тільки 674.311 учнів, а не принаймні 1 мільйон. Таким чином втрати першокласників 1930, а четвертокласників 1934 становили понад 325 тисяч!

Ще одна нестиківка радянської статистики після Голодомору: якщо в 1924 році в УСРР народилося 1.162.852 дитини, то з врахуванням природних втрат, у 1932 році до першого класу мав прийти мінімум мільйон учнів. Ця кількість повинна була перейти у 2-й клас у 1933-1934 навчальному році, але прийшло тільки 798.305. Тобто, маємо понад 200 тисяч нестачі ще однієї вікової дитячої групи, якщо брати до розрахунку навіть статистику більшовицької влади, яка вже грішила вигідними для неї перекрученнями.

У Петриківському районі Дніпропетровської області порівняльна таблиця кількості учнів тільки початкових класів була таки печальною:

Роки	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	Разом
1932	1737	1275	1126	1121	5259
1933	1313	911	749	759	3724

У цьому районі, як це видно з таблиці, 1 вересня 1933 року в початкові класи прийшло менше на 1.535 учнів, ніж рік тому. Але ще більш разючі цифри, коли йдеться про тих, які продовжили навчання в 1933 році, перейшовши відповідно з 1-го в 2-й клас, з 2-го – в 3-й, і з 3-го – в 4-й – таких тільки у 3-х класах не дорахуємося вже 1719. І це враховуючи ту обставину, що нам невідомо, скільки повинно було прийти до 1-го класу в 1933 році, і скільки четвертокласників набору 1932 року вижило станом на 30 червня 1933 року.

Зрештою, якщо вірити офіційній статистиці, що у вересні 1933 року до початкових класів прийшло 3. 281,3 тисячі дітей (у тому числі й сотні тисяч 1926 року народження), то чому їх було тоді не 4.019,6 тисячі, як планувалося ще на початку 1932 року, коли статистики освіти не розраховували на втрати від Голодомору? Навіть у випадку зі штучним залученням сотень тисяч семирічних дітей до школи постає чітко питання: а де ще принаймні 738,3 тисячі дітей, тобто майже по 200 тисяч на вікову групу?

Ця проблема набула особливої гостроти вже з початком 1938 – 1939 навчального року, оскільки не було чим закрити втрачений під час Голодомору контингент першокласників майбутніх років. Так, 434 сільські школи України навіть не набрали учнів до першого класу, бо не виявилось по 10 дітей 1930 року народження у відповідних населених пунктах, що могло давати підставу для відкриття прийому за тодішніх умов. При цьому доречно нагадати: до Голодомору 1932 – 1933 років початкові класи нараховували навіть до 50 дітей в одному.

У 30 районах Чернігівської області в 99 початкових школах узагалі не було перших класів у зв'язку з тим, що дітей восьмирічного віку було в селах менше 10. Через це не вчилися й інші 1550 восьмиліток. З цієї ж причини не навчалось 2200 дітей 9-10 – річного віку.

У глибоке протиріччя зайшли розрахунки Держплану УСРР від 15 вересня 1931 року з реальною кількістю дітей, що мали прийти 1 вересня 1938 року до першого класу по всій Україні. Останніх, 1930 року народження (тоді на світ появилось 1.022.952 немовлят), мало б бути принаймні 780 тисяч, як розраховували сім років перед тим (там само: Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 4), а виявилось в місті й селі за даними статистичного відділу Наркомату освіти УРСР 494.173, серед яких 51 тисячу з Дніпропетровщини, даних з якої не виявилось в звіті (ЦДАВОВУ: Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 159. – Арк. 179).

Цей аналіз(до розробки увійшли 97 відсотків наявних шкіл) дає підставу стверджувати, що з народжених у 1930 році не дожили до 1 вересня 1938 року принаймні 287 тисяч дітей. Якщо виходити з розрахунків Держплану щодо наповненості в 1938 році 1 – 4 класів, то ця цифра повинна була б становити 3.302,287 учнів, а могло навчатися тоді тільки 1.971.658. Різниця – 1.330.629, в середньому на вікову групу по 332.657 дітей!

Подібна ситуація складається і з віковою групою 12 – 14 років, яка на початок 1933 року за розрахунками УНГО УСРР становила 2.518,1 тисячі дітей. Вона за розрахунками Держплану мала складатися в 1938 році з 2.230.733 дітей, а виявилось їх тільки 1.414.551 – на 816.182 менше! В середньому на один рік – 272.060.

А разом тільки ці дві вікові групи могли втратити щонайменше понад 2 мільйони дітей, якщо зважати на те, що 3 відсотки шкіл не враховано даним аналізом.

А якщо додати смерті народжених у 1931 – 1933 роках? Як свідчать уцілілі документи, таких було дуже багато. Скажімо, в селах Таращанського району Київської області втрати цієї вікової групи сягали до 10 відсотків. По Україні ця цифра втрат може визначатися в кількості тисяч дітей. А в цілому втрати дітей дошкільного й шкільного віку за нашими розрахунками можуть сягати мінімум до трьох з половиною мільйонів.

Виникає питання і щодо кількості тих дітей, які прибували до УСРР разом зі своїми батьками, починаючи зі спорудження Дніпрогесу та інших будов індустріалізації й тепер сіли за парти в створених спеціально для них російськомовних класах. Скажімо, на Харківщині картина міграції дітей до 16 років виглядає таким чином:

	Прибуло	Вибуло	Залишилось
1932	27.512	11.393	+16.119
1933	16.066	8.644	+7.422
1934	22.994	12.731	+ 10.263
1935	27.747	14.227	+ 13.520
1936	29.479	12.462	+ 17.017
1938	21.989	9.960	+ 12.029
Разом	145.787	69.417	+ 76.370

Легше цю проблему було вирішувати, на перший погляд, в степових районах, куди у вимерлі села завезли родини росіян і білорусів. Але попри це статистика й там засвідчує різке зменшення дітей у початкових класах, наприклад, у 1940 році, коли за парти сіли ті, хто народився в першому голодному році – 1932. У тому ж Петриківському районі Дніпропетровської області картина виглядає так:

	1	2	3	4	1-4
1939	920	1261	1375	1348	4904
1940	770	922	1266	1385	4343

Порівнюючи кількість учнів перших класів 1932 року, бачимо, що вона в 1940 році менша більш, ніж удвічі.

Подібна картина спостерігається і в Царичанському районі

	1	2	3	4	1-4
1939-учнів	1057	1173	1378	1186	4784
1939 класів	42	40	47	39	168
Учнів у класі	26	30	30	35	27
1940 - учнів	664	1057	1173	1387	4281
1940 класів	33	42	40	45	161
Учнів у класі	21	30	30	31	27

Такі ж результати були і в лісостепових областях. Великий недокомплект учнів початкових класів, особливо першого, мали 1940 року школи Полтавщини, що було наслідком великого мору серед тих дітей, які народилися 1932. Картина у Нехворощанському районі виглядала ось так:

Початкові школи	1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.
	1932	1931	1930	1929
1. Ряська	-	20	26	35
2. Грябовщанська	2	-	22	-
3. Дорошівська	-	6	12	-
4. Жирківська	3	3	9	-
5. Любимівська	7	7	16	19
6. Жирківська (хутірна)	6	7	11	16
7. Буртянська	2	5	14	17
8. Миколаївська	-	15	15	-

9. Рикунівська	7	6	15	-
10. Губерівська	8	13	18	25
11. Маячанська № 2	-	19	-	16
12. Маячанська № 1	-	32	32	30
13. Водолагівська	9	13	12	18
14. С-Балківська	12	17	23	18
15. Регірянська	10	13	10	-
16. Нефорощанська № 1	20	19	35	37
17. Нефорощанська № 2	18	43	31	31
18. Нефорощанська № 3	11	11	19	11
19. Свистунівська	8	15	16	12
20. Н-Григорівська	5	4	13	12
21. Коновалівська	8	18	24	30
Разом по поч.школах	136	286	373	327

Неповносередні школи

1. Павлівська	7	25	27	57
2. Красногорська	4	21	21	21
3. Абрамівська	5	25	37	35
4. Шедіївська	7	17	23	19
5. Ливенська	20	33	47	36
6. Маячанська	19	-	25	-
7. Канавська	17	30	44	32
8. Андріївська	6	29	19	26
9. Усть-Липянська	5	10	16	10
10. М-Нехворощанська	24	34	48	36
Разом по н/середніх	114	224	307	271

Середні школи

1. Нефорощанська	-	36	40	39
2. С-Балківська	13	37	36	34
3. Михайлівська	10	22	41	38
4. Рясська	25	39	56	57
Разом по середніх школах	48	134	173	178
Разом по району	298	644	853	766

(ДАПО: Ф. Р-3938. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 25 – 27).

Можна лише додати, що 1932 року в Абрамівці, скажімо, на світ появилось 78 дітей, а в перший клас з них у 1940 прийшло тільки 5, з 83 уродженців 1931 у вересні 1939 за парти сіли лише 25. Більш витривалішими під час Голодомору виявилися ті абрамівські діти, які народилися в 1930 і 1929 – свого часу їх 1 вересня до школи прийшло відповідно щонайменше 37 і 35, як можемо переконаватися з документів.

Подібна ситуація склалася і в багатьох інших школах області, документи яких з цього приводу виявлені у фондах Державного архіву Полтавської області, зокрема, про наповненість початкових класів з 1 вересня 1940 року, коли за парти вперше сіли уродженці 1932 року. Їх виявилось принаймні на третину менше, ніж у попередньому році, коли до школи прийшли уродженці 1931 року:

	Народ. 1931	Пішло в 1939 в 1 к.	Народ. у 1932	Пішло в 1940 в 1 к.
1.АбрамівкаМашівського р-ну	83	25	78	5
2. Велика Круча Пирятинського	48	26	32	20
3. ВоронькиЧорнухинського	63*	67	99	47
4. Ждани Чорнухинського	188	36	97	32
5. Заріччя Пирятинського	24	22	32	8
6. Засулля Лохвицького	78	46	44	20
7. Ісківці Лохвицького	104	49	85	37
8. Каплинці Пирятинського	31	22	38	19
9. Кейбалівка Пирятинського	27	12	39	4
10. Майорщина Пирятинського	71	54	48	28
11. Малютинці Пирятинського	82	43	43	22
12. Окіп Лубенського	47	23	57	23
13. Пирятин	555	177	469	141
14. Приліпка Козельщинського	52	30	58*	9
15. Сенча Лохвицького	133	57	95	47
16. Скоробагатьки Лохвицького	64	33	41	22
17. Сліпорід-Іванівка Пирятин.	57	27	24	21
18. Сухоносівка Чорнухинського	61	22	62	22
19. Таранденці Лубенського	69	30	38	28
20. Тарасівка Пирятинського	65	37	44	27
21. Усівка Пирятинського	34	23	34	16
22. Харківці Пирятинського	4*	31	50	37
23. Хорішки Лубенського	65	39	44	21
24. Часниківка Лохвицького	70	27	40	20
25. Шеки Лубенського	31	23	23	8

26. Яцини Пирятинського 69 38 28 14

* Дані про народження неповні. – В. С.

А коли порівнювати їх з першокласниками 1937, котрі 1940 вже перейшли до 4-го класу, то різниця виявиться майже на половину.

	1	2	3	4
В. Багачанський	743	1030	1293	1302
Гадяцький	1010	1682	1694	1873
Гельм'язівський	328	567	926	940
Гребінківський	319	530	754	741
Золотоніський	859	1465	1978	1863
Згурівський	358	549	739	735
Драбівський	401	519	792	818
Зіньківський	679	840	1086	1018
Золотоніський	859	1460	1978	1863
Іркліївський	477	829	1008	847
Кобеляцький	540	946	1296	1293
Козельщинський	639	1028	1326	1137
Лазорківський	272	423	547	545
Лохвицький	762	1085	1239	1291
Лубенський	833	1091	1601	1577
Нехворощанський	298	644	853	766
Пирятинський	727	1042	1455	1441
Сенчанський	371	461	598	538
Хорольський	738	1087	1309	1393
Чорнобаївський	387	677	864	826
Чорнухинський	560	772	930	941
Яготинський	386	695	915	1011

У цілому по області наповненість початкових класів протягом двох навчальних років була означена такими цифрами:

	1939 – 1940	1940 – 1941
I клас	42.870	24.528
II клас	52.375	36.950
III клас	53.939	48.687
IV клас	55.822	49.015
Разом	205.006	159.180

На різке зменшення контингенту першокласників у школах Полтавщини в ці роки чітко вказує і Всесоюзний перепис населення 1939 року, особливо уродженців 1933, котрі мали сісти за парти восени 1941 – в порівнянні до народжених у 1930 (тобто вже дещо зміцнілих за три роки від появи на світ) їх було в області майже втричі менше:

	Місто	Село	Разом
1938 – 1939	6.145	39.860	46.005
1939 – 1940	4.705	29.519	34.224
1940 – 1941	3.736	17.715	21.451
1941 – 1942	2.862	14.141	17.003

Станом на 30 грудня 1940 року в 1 - 4 класах шкіл східних областей навчалось: початкові - 665.755 учнів, неповносередніх - 1.117.556 і середніх - 840.038, усього - 2.623.349 учнів.

З архівних документів відомо, що загальна кількість дітей 5 – 15 років у 1933 році становила за даними Управління народногосподарського обліку УСРР 8.106,4 тисячі. Якщо взяти за мінімальну кількість втрат кожної вікової групи в середньому навіть 200 тисяч, то виходимо на загальну кількість дитячої смертності щонайменше в три з половиною мільйони за 1933 рік.

Виявлені за останній рік документи також однозначно засвідчують про правильність методології підрахунку жертв Голодомору, оскільки мої попередні підрахунки мінімальних втрат у 7.121,4 тисячі осіб можна перевірити через наповненість 1 – 4 класів УСРР у вказаний період.

Водночас працюючи протягом останнього року в київських і обласних архівах України з первинними документами, я зміг переконатися в тому, що мій підхід має повне підтвердження визначених мною ознак Голодомору як геноциду. Зокрема, виявлено факт, що свідчить про надмірне вилучення продовольства від українського хлібороба в порівнянні до російського, який має однакові умови господарювання.

«Маючи приблизно однакові площі посівних земель, - писав до секретаря Харківського обкому Терехова секретар Вовчанського райкому Воропаєв восени 1932 року, - Шебекинський район здавав з гектара в 1931 році 2 цент., в 1932 - 1,1 центнера, а Вовчанський – відповідно 7 і 5,1 центнера (ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5935. – Арк. 34).

Весною 1932 року в колгоспах Шебекинського району, зокрема, в Муромському, мололи жито для коней, там для громадського харчування варили пшеничні галушки і видавали колгоспникам по 1 кілограму хліба, а в сусідньому українському, Старицькому, видавали в день тільки по 400 грамів хліба (там само. – Арк. 34).

Виявлено велику кількість документів, яка свідчить про спроби влади приховати справжній стан зі смертністю населення в багатьох районах. Так, одна з таких директив наприкінці березня 1933 року була розіслана Вінницьким УНГО - при реєстрації смертей необхідно було пред'явити лікарську довідку (ДАВО: Ф. Р-2071. – Оп. 1. – Спр. 348. – Арк. 24).

А 27 квітня 1933 року бюро Брацлавського райкому КП (б) У, визнавши, «що голодування набирає дійсно широкого розміру, як по кількості сіл, так і по розміру в кожному селі і має тенденцію поширення», водночас ухвалює: «Вважати за неприпустиме факти реєстрації смерті по книжках ЗАГС окремими сільськими Радами «від голоду», оскільки це ніким не встановлено» (Вінниччина (Вінниця). – 1993. – 17 серпня).

Безумовно, така політика влади дезорієтувала працівників сільрад, які реєстрували факти смертей і спричинилася до того, що в багатьох місцях почали не тільки

фальсифікувати діагнози, а й приховувати масовість цієї трагедії. Відтак 28 серпня 1933 року Вінницьке обласне УНГО наголошувало про несвоєчасне звітування про рух населення на місцях. Зокрема, вказувалося, що не здали звіти за травень-червень Бершадський, Гайсинський, Джулинський, Козятинський, Муровано-Куриловецький, Немирівський, Теофіпольський, Тиврівський, Чуднівський і Янушпільський райони. Водночас Бердичівський район надав неповноцінний статистичний матеріал за червень – з 39 сільрад звітні матеріали надійшли тільки з 20. Подібна картина спостерігалася також і в Брацлавському (43 і 17), Заславському (58 і 41), Іллінецькому (48 і 19), Кам'янецькому (38 і 23), Козятинському (48 і 23), Копайгородському (37 і 9), Славутському (65 і 43), Старокостянтинівському (46 і 30), Тиврівському (33 і 16), Шаргородському (45 і 25) (ДАВО: Ф. Р-2071. – Оп. 1. – Спр. 348. – Арк. 50).

А Вінницька міськрада, до складу якої входили десятки навколишніх сіл, навіть у середині листопада 1933 року не прозвітувала про рух населення в першому півріччі (там само. – Арк. 74).

На жаль, не збереглося подібних актових записів з Переорської сільради, керівники якої просили органи ЗАГСу «передати через посланого виконавця книгу записів про смерть, в котрі заявляється крайня необхідність» (ДАВО: Ф. Р-2071. – Оп. 1. – Спр. 355. – Арк. – Арк. 78).

Оскільки така ж «крайня необхідність» виникла і в Полтавській, Станіславчицькій, Синюхино-Брідській та інших сільських радах Первомайського району тодішньої Одеської області, то свідоцтва про смерть почали виписувати на бланках документів про народження, одруження й розлучення (Державний архів Миколаївської області: Ф. Р-5950. – Оп. 18. – Спр. 156. – Арк. 1 – 453).

Так, документ про підсумки реєстрації актів громадянського стану в Богуславському районі показує, що тут народилося за 12 місяців 1.196 дітей, а померло – 16.118 жителів (ДАКО: Ф. Р-235. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 44).

У Володарському районі тоді ці показники були відповідно 309 і 8.335, Погребищенському - 884 і 7.477, у Ружинському - 1.372 і 12.258, у Сквирському – 1.154 і 12.081 (там само. – Арк. 50, 82, 90, 91).

Однак комплексний аналіз тих документів, які збереглися, однозначно засвідчує, що вони неповні, їх треба порівнювати й доповнювати іншими матеріалами, свідченнями очевидців. Наприклад, примітки в документах свідчать про те, що сільради названих чотирьох останніх районів не здали тоді відповідно 28, 101, 33 і 20 місячних звітів про рух населення, а в цілому по області сільські ради не прозвітували за рік 1.677 разів!

Важко сказати, скільки не враховано померлих у Погребищенському районі, особливо в липні 1933 року, коли по суті половина сільських рад не прозвітувала про рух населення. На жаль, і в підсумковому документі за 1933 рік не вказується про це у додаткових даних.

Підтвердженням того, що звітні дані з місць були далеко неповними може служити документ про перевірку реєстрації смертей у Сквирському й Володарському районах, яка відбулася взимку 1933 року. Зокрема, доповідна записка заступника наркома охорони здоров'я УСРР Хармандар'яна до генерального секретаря ЦК КП (б) У Косіора від 6 червня 1933 року констатує: «Безсумнівним слід вважати значно применшені цифри померлих, так як перевірка на місцях та ретельне дослідження місцевого матеріала свідчать про значно більші цифри: так по Сквирському району з 1.01 по 1.03 по звітним даним померло 802 чол., тоді як перевіркою встановлено на 15.01 1.773 смертельних випадки, у Володарському районі на 1.03 говориться про 742 смерті, тоді як насправді до цього часу померло більше 3.000 чол.» (ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6276. – Арк. 2).

Що важливо: ознайомлення з документами, що збереглися в Державному архіві Київської області, засвідчує, що ніяких змін у документацію після виявлення спеціальною перевіркою в 1933 році недообліку смертей не було внесено, відтак і донині тодішня офіційна статистика не дає реального результату про втрати нашого народу, а суттєво їх применшує.

Це можна бачити і на прикладі Таращанського району Київської області, записи актів ЗАГСу якого найкраще збереглися:

Таращанський район

	1931		1932		1933		1934	
	Народж.	Померлі	Нар.	Пом.	Нар.	Пом.	Нар.	Пом.
Тараща	248	119	160	221	56	503	119	120
Бовкун	38	21	19	19	11	131	25	7
Вел. Березянка	123	51	62	81	22	396	53	13
Вел. Вовнянка	106	34	61	97	27	575	48	23
Веселий Кут	60	29	33	59	40	278	26	32
Володимирівка	38	20	42	29	12	145	18	12
Дубівка	53	19	41	45	33	177	27	6
Кирдани	60	14	35	30	17	165	26	11
Кислівка	65	23	30	25	23	129	18	20
Ківшовата	143	86	83	104	50	287	82	43
Косяківка	83	26	25	39	15	43	22	7
Крива	47	24	36	7	90	10		
Круті Горби	67	24	38	85	32	167	42	14
Лісовичі	168	99	121	218	33	525	71	48
Лука	172	38	116	42	58	336	92	24
Лук'янівка	79	40	39	57	19	172	44	11
Мала Березянка	60	30	25	62	11	184	29	
Петрівське	110	65	65	98	21	507	24	21
Плоске	51	26	40	18	26	250	36	22
Потоки	35	18	25	42	7	139	19	2

Ріжки	126	58	83	90	23	470	45	17
Салиха	74	85	61	51	15	289	34	8
Северинівка	137	67	104	74	15	634	57	16
Станишівка	56	27	40	19	32	272	15	26
Степок	55	30	42	48	9	292	17	7
Улашівка	42	16	26	24	11	116	20	15
Чапаївка	210	41	128	67	41	883	60	10
Червоні Яри	44	21	28	27	6	102	18	9
Чернин	94	32	59	89	15	458	26	12
Разом	2644	1159	1510	1896	687	8715	1123	556

У цілому ж райони тодішньої Київської області не подали за неповними даними 1.677 місячних звітів про рух населення в 1933 році (ДАКО: Ф. Р-235. – Оп. 1. – Спр. 21. - Арк. 1 - 108), що не дає можливості реально оцінити втрати від Голодомору, які повинні були бути зареєстрованими за місцем проживання в 1932-1934 роках:

	1.1.32	1.01.33нар.	33пом.	33 до 1 р.	1.01.34	+ -32-34	Н/зв.
Андрушівський	71,0	63.739	1.131	8.258	239	56.612 - 14.358	8
Бабанський	95,9	74.321	892	9.124	310	66.089 -29.811	18
Базарський	33,2	26.672	543	1.862	103	25.353 -7.847	10
Баранівський	49,0	50.871	977	2.494	162	49.354 +354	19
Барашівський	34,5	29.252	608	3.312	104	26.548 -7.952	6
Баришівський	85,3	71.270	893	9.344	260	62.819 -22.481	14
Боришпільський	72,5	62.211	792	5.739	266	57.264 -15.236	16
Білоцерківський	144,0*	84.600	888	10.570	308	74.918 -22.482	80
Богуславський	140,6	106.739	1.196	16.118	298	91.817 -48.783	0
Бородянський	45,3	35.493	454	2.446	80	33.501 -11.799	14
Брусилівський	83,5	74.581	1.115	5.702	225	69.994 -15.306	5
Буцький	117,9	90.503	909	11.020	160	80.392 -37.508	47
Васильківський	95,3	83.751	974	8.022	238	76.703 -18.597	36
Вищедубечанський	35,4	33.445	557	2.068	117	31.934 -3.466	4

Володарський	51,7	34.815	309	8.335	148	26.789	-24.911	28
Володарсько – Вол.	56,6	49.983	1.108	3.256	176	47.835	-8.765	28
Гельм'язівський	55,1	42.198	491	8.800	202	33.889	-21.211	7
Городницький	30,5	26.719	881	997	118	26.603	-3.897	32
Димерський	41,3	38.858	540	1.684	107	37.714	-3.586	3
Ємільчинський	62,7	57.032	1.728	2.943	220	55.817	-6.883	23
Жашківський	50,4	41.568	662	5.189	76	37.041	-13.359	6
Житомирський	112,0*	31.432	653	1.593	147	30.492	- 4.408	0
Звенигородський	87,2	55.738	500	8.400	95	47.838	-39.362	11
Златопільський	50,5	39.669	341	4.871	107	35.139	-15.361	2
Золотоніський	91,6	62.664	864	5.640	172	57.888	-33.712	8
Іванківський	43,1	39.006	672	2.211	98	37.467	-5.633	28
Кагарлицький	58,1	49.077	642	5.784	163	43.935	-14.165	7
Кам'янський	122,4	101.821	1.245	11.212	294	91.854	-30.546	14
Канівський	87,2	64.200	840	8.903	112	56.137	-31.063	47
Київський	769,9*	142.718	2.222	8.252	453	136.688	-20.312	46
Коростенський	84,3	58.029	1.403	4.331	234	55.101	-29.199	8
Коростишівський	49,3	48.686	1.153	1.874	172	47.965	-1.335	10
Корсунський	94,3	77.178	861	6.692	166	71.347	-22.953	38
Лисянський	66,5	51.252	536	8.990	126	42.798	-23.702	12
Лугинський	36,7	35.618	786	1.759	134	34.645	-2.055	74
Макарівський	58,2	51.005	766	3.450	99	48.321	-9.879	14
Малинський	89,5	68.413	797	5.022	192	64.188	-25.312	95
Мархлевський	49,4	50.143	916	2.034	153	49.025	-375	80
Монастирищенський	72,4	61.887	1.143	8.664	301	54.366	-18.034	20
Народицький	41,5	39.638	695	1.532	101	38.801	-2.699	9
Новоград-Волинськ.	92,9	65.745	1.736	3.489	284	63.992	-28.908	35

Обухівський	80,7	69.445	674	8.195	128	61.924	-18.776	14
Овруцький	68,8	55.038	1.301	3.244	202	53.095	-15.705	15
Олевський	51,1	45.386	1.560	1.475	162	45.471	-5.629	5
Оратівський	50,8	41.791	593	7.491	125	34.893	-15.907	1
Переяславський	106,0	79.798	969	12.823	360	67.924	-38.076	26
Ім. Петровського	127,6	108.389	1.082	9.797	177	99.674	-27.926	9
Плисківський	56,3	45.995	556	7.975	108	38.576	-17.724	16
Погребищенський	70,4	60.174	884	7.477	123	53.581	-16.918	101
Попільнянський	96,8	85.351	969	11.101	180	75.219	-21.581	41
Потіївський	42,0	39.568	905	2.370	206	38.103	-3897	22
Пулинський	36,7	31.246	953	1.811	194	30.388	-6.312	5
Радомишльський	67,0	47.396	873	2.974	158	45.295	-21.705	38
Ржищівський	71,2	55.055	432	10.630	138	44.857	-26.343	29
Розважівський	43,5	36.383	572	3.492	183	33.463	-10.037	12
Рокитянський	102,5	82.316	894	10.958	136	72.252	-30.248	15
Ружинський	103,8	89.723	1.372	12.258	418	78.837	-24.963	33
Сквирський	106,7	96.516	1.154	12.801	302	84.869	-21.831	20
Словечанський	35,7	31.687	950	1.826	140	30.811	-4.889	12
Смілянський	130,0	87.029	1.048	9.884	245	78.193	-51.877	5
Ставищенський	65,9	51.106	604	10.179	132	41.531	-24.369	8
Тальнівський	108,6	91.688	1.023	8.774	120	83.937	-24.663	45
Таращанський	81,6	54.588	639	8.787	123	46.440	-35.160	7
Тетіївський	57,2	44.403	596	12.000	327	32.999	-24.201	12
Троянівський	49,3	42.969	956	4.326	199	39.599	-9.701	6
Уманський	144,0*	77.527	677	9.279	197	68.925	-34.575	13
Фастівський	81,6	54.689	471	6.130	93	49.030	-32.570	44
Хабнянський	40,1	33.157	471	3.051	117	30.577	-9.523	20

Христинівський	57,2	46.021	545	4.284	109	42.282	-14.918	27
Черкаський	147,5*	75.833	505	8.056	121	68.282	-29.118	20
Черняхівський	59,6	54.356	1.050	3.089	199	52.317	-7.283	34
Чигиринський	92,7	84.185	957	6.077	261	79.065	-13.665	0
Чорнобаївський	97,7	83.235	1.075	7.985	284	76.325	-21.375	14
Чорнобильський	70,5	58.268	1.172	2.138	179	57.302	-13.198	38
Шполянський	99,3	0.946	726	7.781	194	73.891	-25.401	8
Ярунський	38,7**							
Разом село	5.257,8	4.493.797	4.086.900	-1.396.961		1677		
Міста	1.090,0	996.650	13.198	51.296	3.160	958.552	-131.448	
Разом	6.347,8	5.490.447				5.045.452	-1.489.709	

Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. – Харків, 1933. – С. 6 – 8; ДАКО: Ф.235. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1 – 108.

1932 – 1934 – 1.366.113

* Включено і населення Білої Церкви, якого тоді нараховувалося 46,6 тисячі осіб.

* Включено і населення Житомира, якого тоді нараховувалося 77,1 тисячі осіб.

* Включено і населення Києва, якого тоді нараховувалося 612,9 тисячі осіб.

* Включено і населення Умані, якого тоді нараховувалося 40,5 тисячі осіб.

* Включено і населення Черкас, якого тоді нараховувалося 39,9 тисячі осіб.

** Звітних даних про природний рух населення в Ярунському районі за 1933 рік не виявлено. – В. С.

На жаль, така картина спостерігалася в усіх регіонах України. Зокрема, це стверджує таємний документ, який зберігся в колишніх спецхранах стосовно смертності в Царичанському районі Дніпропетровської області:

Секретно

СВЕДЕНИЯ

о смертности по Царичанскому району Днепропетровской области по состоянию на 26 / IVс/г

Наименование	У М Е Р Л О				
	№ сельсоветов	Янв.	Февр.	Март	Апр.
1. Царичанский сельсовет	17	17	28	57/22	141
2. Копайгородский сельсовет	-	13	25	72/13	183
3. Ляшковский сельсовет	11	9	29	-	49
4. Нетесовский сельсовет	6	5	20	-	31
5. Заорлянский сельсовет	5	5	35	33/10	88
6. Дронивский сельсовет	2	11	12	-	25
7. Рудчанский сельсовет	2	5	7	-	14
8. Закривчанский сельсовет	13	12	-	-	25
9. Могилевский № 1	13	13	18	31	76
10. Могилевский № 2 сельсовет	8	5	9	21	43
11. Ново-Подкряжанск. сельсовет-	10	-	-	10	
12. Бабайковский сельсовет	10	15	33	-	53
13. Преображенский сельсовет	11	19	12	-	38*
14. Прядивский сельсовет	-	14	-	-	14
15. Топчанский сельсовет	7	11	15	-	33
16. Юрьевский сельсовет	1	-	5	-	6

ПРИМЕЧАНИЕ: прочерк означает(т) отсутствие сведений, знаменателем проставлены незарегистрированы в ЗАГСе.
(ДАДО: Ф. Р-2240. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 56).

Крім того, дуже поширеною виявилася практика несвоечасного обліку померлих. Скажімо, в Усатівській сільраді Біляївського району Одеської області часто реєстрували їх тільки через кілька тижнів (ДАОО: Ф. 8220. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 44, 45).

Коли більшовицька влада усвідомила масштаб Голодомору, то вона почала ховати первинні документи. Так, 13 квітня 1934 року Одеський облвиконком ухвалив рішення про вилучення книг актових записів за 1932 – 1933 рік і передачу їх на зберігання до таємних частин райвиконкомів, «зі злочинним обліком народження та смертей в сільрадах в результаті роботи «чужих елементів» (ДАОО: Ф. Р-2009. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 64).

Подібну директиву до міськрайвиконкомів 20 квітня 1934 року також розіслали власті Харківської області, в якій вимагалася «очистить сельсоветы от классово-враждебных и чуждых элементов, установив регулярное наблюдение за делом регистрации актов» (ДАХО: Ф. Р-3683. – Оп. 2. – Спр.2. – Арк. 52).

Цей документ гласив: «Все книги регистрации смертей за 1933 год и за 1932 год, начиная с ноября месяца Областной исполнительный комитет требует иять из

сельсоветов и передать для хранения в секретную часть райисполкомов» (там само. – Арк. 52).

У квітні 1934 року сільрадам Вінниччини також надійшла подібна вказівка: «Негайно відберіть книжки ЗАГС про смерть за 1932 та 1933 роки і надішліть такі до спецчастини міськради...» (Вінниччина (Вінниця). – 1993. – 17 серпня).

Що це дало яскраво свідчать факти по Красноградському району Харківської області – ця передача призвела до того, що багато документів просто зникла:

	1931		1932		1933		1934	
	Нар.	Пом.	Нар.	Пом.	Нар.	Пом.	Нар.	Пом.
Красноград	216	164	344	191	-	1186	152	88
Березівка	85	-	60	71	17	115	28	12
Берестовенька	266	-	188	93	57	525	40	18
Вільховий Ріг	-	-	-	23	-	324	11	5
Добренька	68	-	90	34	13	553	25	6
Кирилівка	94	-	36	64	23	127	35	17
Кобзівка	48	-	-	38	-	229	-	-
Лукашівка	50	-	32	37	10	203	14	-
Мокрянка	-	-	12	14	5	72	8	14
Мик/- Комишуваха	27	-	-	53	-	271	29	28
Наталине	-	-	91	64	42	96	34	33
Н. Михайлівка	-	17	-	22	-	172	-	5
Н. Павлівка	22	-	15	6	8	52	25	8
Оленівка	-	98	10	13	-	86	8	8
Петрівка	-	98	106	84	24	501	47	27
Піщанка	-	127	152	147	74	563	64	99
Попівка	-	30	84	60	36	290	52	46
Тишенківка	-	43	1	39	-	371	22	4*
Циглерівка	-	25	48	25	6	207	12	-
Хрестище	-	-	70	-	21	665	17	14

Водночас уцілілі документи, наприклад, Кирилівської сільради, розкривають своєрідне ноу-хау тодішніх ЗАГСів – фіксувати смертні випадки через досить тривалий час. Скажімо, тільки 11 січня 1934 року виписується документ про смерть Мотрі Чубач, яка сталася 13 грудня 1933, 31 січня – кончину Пилипа Бойка 3 травня 1933 і Михайла Бойка (сина) 3 червня 1933, Василя Бойка (сина) 11 червня 1933, Миколи Бойка (сина) за 15 липня 1933, Петра Бойка (сина) 10 липня 1933 (ДАХО: Ф. Р- 6531. – Оп. 101. – Спр. 4. – Арк. 24 – 26).

Такі факти виявляються і в роботі Наталинської сільради: смерть Софії Черненко 20 серпня 1933 оформлена тільки 12 січня 1933, Клави Безрідної (25 липня 1933) – 30 січня 1934, Кирила Юрченка (20 вересня 1933) – 19 лютого 1934, Андрія Височина (15 червня 1933) – 20 лютого 1934 (там само. - Арк. 58, 59, 60, 61).

Вісімнадцятирічний Андрій Асеев з Піщанки, котрий відійшов у засвіти 10 липня 1933, зафіксований у книзі реєстрації тільки 13 жовтня 1934 року (ДАХО: Ф. Р-6531. – Оп. 101. - Спр. 5. – Арк. 156). Він був таким двадцятим з числа зареєстрованих у 1934 році 99 померлих (там само. - Арк. 113 – 163).

Цікава ситуація виявлена в матеріалах ЗАГСу Борівського району. Серед 55 свідоцтв про смерть за 1934 рік по Піско-Радьківській сільській раді, з яких 12 про смерть у 1933 році, вкладено і 24 документи про смерть, що були оформлені в 1933 році (ДАХО: Ф. Р- 6531. – Оп. 106. – Спр. 7. – Арк. 74).

Про абсолютно незадовільне збереження документів про реєстрацію руху населення під час Голодомору 1932 – 1933 років можемо переконаватися з аналізу матеріалів органів ЗАГСу, які були нещодавно передані до Державного архіву Полтавської області. Наприклад, в Шершнівці Лубенського району свідоцтва про народження за всі передвоєнні роки є (ДАПО: Ф. Р-9126. - Оп. 8. - Спр. 45 – 98), а документів про смерть за 1932 – 1933 – жодного. Така ж картина і з матеріалами про рух населення села Яблунівка Лохвицького району. Тут є всі документи про народжених у 1930-х роках, а от документи про смерть залишилися лише з 1936 (там само. - Опис 10. - Спр. 119).

Про який належний облік руху населення можна говорити, якщо в Бабшинській сільраді Кам'янець-Подільського району нинішньої Хмельницької області реєстрацію смертей у 1933 році розпочали лише 28 липня. Якщо хтось залишався з родичів, то смерть людини фіксувалася зі слів, хоч і заднім числом. Але чи могла пам'ять уцілілих та й реєстратора адекватно сприймати ситуацію, коли окремі смерті датувалися... 31 квітнем 1933 року (ДАХМО: Ф. Р-6449. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 4).

А те, що було зафіксоване на папері, чи воно все---- могло зберегтися, якщо переховування архівних матеріалів на місцях перебувало в неприпустимому стані, зокрема, «немирівські матеріали знаходяться розкиданими у конюшні», як про це стверджувалося у документах Вінницького облвиконкому (ДАХМО: Ф. Р-1531. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 5).

Традиція завезення робочої сили з-поза меж УСРР набула особливого розвитку з початком Голодомору. Як засвідчують документи, «наиболее устойчивыми оказались группы вербованных из Западной области и Тат. Республики... По выполнению плана Украина оказалась на последнем месте» (там само. – Спр. 5588. – Арк. 5).

З цього приводу 23 січня 1932 року Косіора повідомляли: «Сейчас мы наблюдаем такую картину: старые шахтеры из Белоруссии и Центральной Черноземной области, которые в последние годы засели в деревне, снимаются с «якоря» со всеми своими пожитками, семьями и сватами и редут в Донбасс, и как будто оседают в Донбассе всерьез и надолго» (там само. – Арк. 9).

Природно, на це було звернуто увагу і вже 10 квітня 1932 року члени і кандидати в члени політбюро ЦК КП (б) У розглядали записку щодо необхідності «для пополнения убыли в рабочей силе произвести новую вербовку рабочей силы для Донбасса в количестве 20 тыс. человек. Из них 10 тыс. в пределах Украины, а остальные 10 тыс. в пределах РСФСР, о чем просить ЦК ВКП (б)» (там само. – Спр. 5313. – Арк. 84).

Цю тенденцію – вербувати будь що за межами УСРР – підхоплювали і в низах. Так, керівники хімічного заводу імені Петровського, якому в серпні 1932 року не вистачало 2.795 робітників, просили вищі інстанції «отвести иные районы на Украине, обязав районные организации обеспечить отпуск людей с колхозов, и поставит вопрос перед ЦК ВКПб и Наркомтрудом о выделении районов в РСФСР и Белорусской ССР для организованного набора рабочей силы» (там само. – Спр. 5326. – Арк. 8, 9).

Водночас набуло поширення таке явище, як самоплив робочої сили, в тому числі і з-поза меж УСРР, і на інших великих підприємствах. Наприклад, за 8 місяців 1932 року на будівництво «Азовсталі» прибуло самопливом 7.849 робітників і тільки 3.002 було завербовано (там само. – Спр. 5599. – Арк. 5).

Вербування робочої сили з-поза меж УСРР стояло на першому місці і в учасників спеціальної наради щодо «упорядочения дела вербовки рабсилы для угольной промышленности Донбасса» при Донецькому обкомі КП (б) У в січні 1933 року, на яку запрошувалися «представители НКТруда СССР и УССР, Главтопа, угольных трестов Донбасса и их уполномоченных по областям, представителей обкома ЦЧО, Белоруссии, Татарии, Киевщины, Винницы...» (там само. – Спр. 6237. – Арк. 33).

Ініціативу в цьому плані доручалося проявляти місцевим «смотрящим Москви». Так, 4 серпня 1933 року секретар Дніпропетровського обкому Хазанов просив Кагановича й Косіора «выделить дополнительные лимиты на ввоз квалифицированной и неквалифицированной рабсилы из других областей и республик Союза в количестве до 36.000 человек (желательно из Татарской, Башкирской и Белорусской республик) (там само. – Спр. 6241. – Арк. 31).

А 24 липня 1933 року бюро обкому ухвалило: «Учитывая, что внутриобластные ресурсы рабочей силы не могут покрыть всех потребностей заводов и новостроек в области, просить ЦК ВКПб, ЦК КПБУ и Наркомтяжпром оказать заводам и новостройкам

нашей области и в первую очередь заводам Петровского и Дзержинского путем завоза рабсилы из других областей и краев Союза, с тем, чтобы Наркомтруд прикрепил для вербовки Татарию и Башкирию и выделил дополнительные лимиты на квалифицированную и неквалифицированную рабсилу» (ДАДО: П-19. – Оп.1. – Спр. 525. – Арк. 49 зв.).

Той же секретар Дніпропетровського обкому партії Хазанов 25 вересня 1933 року, повідомляючи Кагановича й Постишева про те, що на будовах регіону працює до 25 тисяч завербованих колгоспників з Середньої Волги, просив дозволити «на заработанные ими деньги в организованном порядке закупить хлеб в период разрешения свободной торговли хлебом» (ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6243. – Арк. 71).

Через три тижні Дніпропетровський обком просить Кагановича дозволити «выделить дополнительные лимиты на ввоз в область рабочей силы на 36.000 чел., желательны из Татарской, Башкирской и Белорусской республик» (там само. – Спр. 6241. – Арк. 33).

А 3 листопада 1933 року бюро розглянуло питання щодо підготовки до прийому заводами області завербованої робочої сили на Середній Волзі. Було висловлено стурбованість, що Дніпрокомбінат не освоїв наряди на вербування в цьому російському регіоні на 12 тисяч робітників, заводи імені Дзержинського і Петровського, трест Дзержинськбуд – по 2 тисячі, трест «Руда», Кривбасбуд - по 4 тисячі. Незадовільно освоювали додаткові фонди в Самарському краї також Нікопольбуд (наряд на 1000 робітників), Криворіжжякоксхіммонтаж (1000), Запоріжжякоксхіммбуд (2000) (ДАДО: П-19. – Оп.1. – Спр. 529. – Арк. 123 зв.).

Це питання, з усього видно, було і на контролі в Кремлі, оскільки 5 липня 1932 року помічник Сталіна Бажанов телеграфував Косіору, щоб «мобилизовать в августе 25.000 чел., в сентябре 29.000 чел. (Татарии, Черноземной, Белоруссии, Украине и в Западной области» (ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5315. – Арк. 91).

Відтак на місцях у російській глибинці намагалися виконати наряди Москви. Скажімо, секретар обкому Центрально-Чорноземної області Малинов телеграфував секретарю ЦК КП (б) У Терехову: «Воздействуйте на тресты угля Украины немедленно переводе уполномоченному Главтопа Воронеж денег отправки завербованных рабочих тчк» (там само. – Арк. 105).

Зрозуміло, такі «підказки» з Росії негайно підштовхували керівників промислових підприємств України до активних дій: так, трест «Сталінвугілля» в грудні 1932 року розіслав 516 вербувальників, з яких по Україні лише 40 (там само. – Арк. 120).

Подібне було і в інших промислових регіонах, про що свідчить механічний рух населення Харківської області з-поза меж УСРР:

	1932	1934	1935	1936
	Прибуло/Вибуло	П/В	П/В	П/В.
РСФРР	92485 / 73206	71880/ 57053	75102/ 70715	101727/79157
БСРР	2705/ 2216	1921/ 1717	2778/ 2685	2720/ 2388
Азер. СРР	899/ 792	599/ 616	1321/ 855	1381/ 1516
Вірм. СРР	95/ 60	152/ 141	372/ 269	489/ 393
Груз. СРР	1155/ 926	1281/ 1030	1613/ 1191	1609/ 1349
Узб. СРР	443/ 369	435/ 312	582/ 463	639/ 630
Тадж. СРР	75/ 61	97/ 37	176/ 79	146/ 102
Туркм. СРР	189/ 926*	112/ 138	322/ 177	441/ 284

(ДАХО: Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 5, 5 зв.; Спр. 10. – Арк. 1, 1 зв.; Спр. 18. – Арк. 7, 7 зв.; Спр. 27. – Арк. 7, 7 зв.).

* Йдеться, очевидно, про повернення частини так званих баїв, що були вислані в південні райони УСРР для запровадження бавовництва. – В. С.

Таким чином, голодні українські селяни, які кинулись до міста, аби влаштуватися на роботу з метою рятувати від голоду свої родини, до уваги не бралися, бо робоча сила шукатиметься на стороні - на шахти тресту «Кадіїввугілля» у жовтні 1932 року прийняли на роботу 859 осіб, з них з УСРР – тільки 123 (там само. – Арк. 42, 43).

Це, до речі, відповідь тим, хто хоче нас переконати, що українське селянство збереглося втечею до Росії в кількості 3 мільйонів. Якби це було так, то там кількість українців різко зросла б, а так перепис 1937 року засвідчив: у порівнянні до 1926 року українців там з 7 мільйонів залишилося тільки 3.

До цього необхідно додати: 8 жовтня 1935 року Всесоюзний переселенський комітет навіть не включав УСРР у плани переселення в східні райони СРСР. Тоді 30 тисяч селянських господарств намічали переселити з Івановської, Західної, Воронежської, Курської областей, Горьковського краю й Татарської АСРР (Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927 – 1939. – М.:РОССПЭН, 2002. – Т. 4. Конец 1934 – 1936. – С. 605).

Насамкінець хотілося б сказати: якщо погодитися з думкою окремих демографів, що втрати дітей у 1932 – 1933 роках становили близько третини всіх жертв Голодомору (наш аналіз за наявними свідоцтвами про смерть у 1933 в окремих селах дає дещо вищий показник: від 35 до 42 відсотків), і вони сягають, як наголошувалося вище, щонайменше 3,5 мільйона, то неважко вирахувати загальну кількість безповоротних втрат. Тому стверджувати про спричинені Голодомором **прямі осіб – втрати від 7 до 10 мільйонів** цілком закономірно, інша справа, що треба прагнути встановити всі їхні імена.

В ім'я правди й історичної справедливості. З вдячності до тих, хто виживши в цю лиху годину, не відрікся українства. Тому невинуватою й поспішною виглядає ініціатива українських наукових інституцій Північної Америки закрити це питання, хоч має бути навпаки.